

6. ZAKLJUČAK

6.1. Kratki opis strategija

U ovoj knjizi rekonstruirane su životne strategije i strategije preživljavanja u posttranzicijskoj Hrvatskoj pri završetku velike ekonomske krize. Teorijski okvir studije utemeljen je u Bourdieuovom prakseološkom pristupu strategijama i tradiciji istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava, te je prilagođen za istraživanje u hrvatskom kontekstu. Svako od 30 kućanstava obuhvaćenih istraživanjem analizirano je kao pojedinačan slučaj životnih strategija, na osnovi podataka prikupljenih polustrukturiranim intervjuima, anketnim upitnikom i mikroetnografskim bilješkama. Pritom je rekonstruirano pet različitih strategija, odnosno, različitih obrazaca djelovanja kojima pojedinci i kućanstva u posttranzicijskoj Hrvatskoj nastoje održavati i/ili poboljšavati svoje uvjete života.

Životne strategije u posttranzicijskoj Hrvatskoj mogu se razvrstati u pet generalnih tipova:

1. *Životne strategije napredovanja;*
2. *Životne strategije očuvanja položaja;*
3. *Životne strategije kompenzacije položaja;*
4. *Životne strategije snalaženja; i*
5. *Životne strategije preživljavanja.*

Životne strategije napredovanja obrasci su praksi agenata koji su ostvarivali dugoročno poboljšavanje uvjeta života uz uzlazne karijere i poduzetničke projekte. Ove strategije temelje se na visokom volumenu kapitala (vrijednim diplomama i vještinama, profitabilnoj imovini, reputaciji itd.). Kod strategija napredovanja moguće je prepoznati „dominantne kapitale”,

kapitale kojima agenti osiguravaju najviše stope prihoda, kao i izrazite sinergije različitih tipova kapitala.

Agenti s dugotrajnim strategijama napredovanja svoje su ekonomske situacije evaluirali natprosječnim za hrvatske okvire. Njihovi horizonti potrošačkih potreba uključivali su i ono što je iz pozicija ostalih strategija bilo nedostižno, poput značajnih investicija u pokretne i nekretnine ili redovitih odlazaka na skuplja putovanja. Visokim obujmom i profitabilnošću kapitala ova kućanstva stvarala su „zalihu društvene moći” koja im je omogućavala izbjegavanje i nadilaženje različitih nepovoljnih strukturnih uvjeta te formiranje dugoročnih horizonata budućnosti s očekivanjem rasta.

Ovisno o vrsti dominantnog kapitala životne strategije napredovanja u ovome istraživanju podijeljene su u podtipove u kojima se napredovanje ostvaruje na temelju: kulturnog kapitala, kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala, te političkog kapitala i kapitala neformalnih veza.¹⁵⁹ Za pretpostaviti je i važnost socijalnog kapitala moćnih „veza” i/ili političkog kapitala kao pomoći pri ugovaranju poslova i osiguravanju statusa kod dijela agenata s dominantnim kulturnim i ekonomskim kapitalima.

Agenti sa *životnim strategijama napredovanja na temelju kulturnog kapitala* pripadnici su specijaliziranih profesija (inženjeri i drugi tehnički stručnjaci, znanstvenici, razni eksperti) kojima je visoka vrijednost njihovih diploma, vještina i znanja omogućavala ostvarivanje razmjerno visokih plaća.¹⁶⁰ Ovisno o specijalizacijama i poljima radnih aktivnosti ovi agenti su provodili različite vrste investicija u svoje kulturne kapitalne, poput redovitog stjecanja novih vještina i znanja, viših stupnjeva obrazovanja, specijalizacija i certifikata te investicija u redovitu participaciju u poljima umjetnosti i kulture. Za mnoge elemente karijernog napredovanja na temelju kulturnog kapitala u istraživanju su se vrlo važnima pokazali i profesionalni socijalni kapital (mreža kolega u polju rada i srodnim poljima) te simbolički kapital

¹⁵⁹ Životne strategije napredovanja na temelju ekonomskog kapitala zasigurno postoje u hrvatskom društvu, no za očekivati je da je teško u istraživanju „uhvatiti” agente s ovim strategijama, u principu visokih kapitala, s obzirom na samoisključivanje „bogatih” iz socioloških istraživanja (vidi Savage i Williams, 2008). Također, za očekivati je i da se ekonomski kapital u strategijama napredovanja često nalazi u kombinaciji s kulturnim kapitalom ili s političkim kapitalom.

¹⁶⁰ No, kod životne strategije napredovanja na temelju kulturnog kapitala treba uzeti u obzir i promjene u odnosima vrijednosti kapitala između pojedinih polja, prije svega gubitak vrijednosti koji se dogodio nekim vrstama kulturnih kapitala. U ovom se smislu ističu kapitali vrijedni u poljima kulture i umjetnosti gdje kulturni profesionalci/ke s visokim kulturnim kapitalom sve češće postaju onemogućeni održavati strategije napredovanja zbog devalvacije njihovih kapitala i rada (vidi npr. Barada i sur., 2016; Krol i sur., 2020).

(reputacija, tj. ugled u polju). Zamijećeno je i pomicanje dijela ovih agenata iz državnog i javnog sektora k privatnim tržišnim aktivnostima, ili kombiniranje ovih dvaju sektora.

Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije kulturnog i ekonomskog kapitala zabilježene su kod agenata s poduzetničkim aktivnostima. Ove strategije su zahtijevale ekonomske investicije i visoke kulturne kapitalne za vođenje firmi ili obrta. Zbog toga su uključivale oslanjanje na akumulirani ekonomski kapital kućanstva, investicije putem kredita i subvencija te ekonomski kapital roditeljskih obitelji. Različite vrste sinergija kulturnog kapitala s ekonomskim obilježavale su ove životne strategije: od složenih administrativnih, financijskih i upravljačkih vještina do samih područja poduzetničkih aktivnosti koje, s obzirom na poduzetničke trendove i agende, sve češće zahtijevaju visoke specijalizacije, praćenje tehnoloških noviteta, te različite vrste inovacija (Jenniskens i sur., 2011; Švarc, 2017; Švarc i Lažnjak, 2020).

Životne strategije napredovanja na temelju kombinacije socijalnog kapitala neformalnih veza i političkog kapitala odnose se na agente koji napredovanje osiguravaju različitim vrstama pogodovanja i rastvaranja mehanizama zatvaranja. Sukladno zaključcima prethodnih istraživanja koja hrvatski kapitalizam ocjenjuju kao klijentelistički oblik kapitalizma (Franičević, 2002; Hoffmann i sur., 2017; Račić, 2021; Petrić i sur., 2022), i ovim je istraživanjem utvrđeno kako je neformalnim mehanizmima moguće osigurati radna mjesta, pozicije u institucijama i udrugama, osigurati povlašteni pristup subvencijama i natječajima, te različite druge preferencijalne tretmane. Ovo istraživanje upućuje i na opravdavanje ovih principa djelovanja kao „normalnih” i „nužnih” kod agenata kojima su dominantni kapitali neformalnog tipa, pogotovo u područjima gdje su mehanizmi zatvaranja izrazito rašireni. Kod ovih strategija logično je očekivati diverzifikaciju portfolija kapitala investicijama agenata u kulturne i u ekonomske kapitalne – i zbog ukupnog povećavanja moći kućanstva, ali i zbog smanjenja ovisnosti o neformalnim kanalima uspjeha.

Agenti sa **životnim strategijama očuvanja položaja** težili su održavanju svojih uvjeta života prije nego njihovom poboljšavanju. Ovi su pojedinci i kućanstva u istraživanju imali relativno povoljne kompozicije kapitala kojima su mogli zadovoljavati svoje osnovne potrebe, dok su bili prisiljeni na ograničavanje pogotovo kod izlazaka u restorane, odlazaka na skuplje

kulturne priredbe ili na skuplja putovanja. Agenti sa životnim strategijama očuvanja položaja svoje su ekonomske situacije evaluirali otprilike kao „srednje”, imali su radna mjesta uz ugovore na neodređeno i socijalne beneficije, te dovoljno ekonomskog kapitala da mogu posjedovati vlastite nekretnine i automobile. Ova kućanstva nisu imala kapitale kojima bi mogla ostvariti značajna poboljšanja uvjeta života. Kapitali agenata sa strategijama očuvanja položaja nisu bili aktivni u strukturnim kontekstima koji bi omogućili njihov značajan dugotrajniji rast, a eventualni poduzetnički projekti i obrti nisu im omogućavali zauzimanje profitabilnih pozicija.

Iako se položaj agenata s ovom strategijom mogao blago pogoršavati tijekom ekonomske krize s obzirom na stagnaciju pa čak i smanjenje plaća (devalvacije kulturnog kapitala), nije se radilo o većim pogoršanjima. Ipak, dio agenata je shvaćao svoju društvenu poziciju kroz pad društvene moći i statusa u odnosu na ono što su očekivali i smatrali logičnim društvenim razvojem. Dio ovih agenata uvodio je strateške elemente investicija u kulturne i ekonomske kapitale ili započinjao prakse dodatnog rada. U tim slučajevima govorimo o *dinamičnim strategijama očuvanja položaja* dok drugi podtip čine strategije u kojima nije bilo većih promjena, *statične strategije očuvanja položaja*.

Horizont budućnosti ovim je pojedincima i kućanstvima predstavljao prvenstveno reprodukciju postojećih uvjeta života. U nekim su slučajevima tijekom ekonomske krize zabilježena i razmatranja emigracije, zbog izostanka očekivanja značajnijeg poboljšanja situacije i osjećaja pre niskih prihoda za obavljeni rad. Socijalni kapital solidarnosti najvažniji je tip socijalnog kapitala kod ovih pojedinaca i kućanstava. Razmjene usluga i dobara među rodbinom i prijateljima služile su izbjegavanju dijela troškova, poput pružanja i primanja pomoći u obavljanju različitih vrsta rada koje bi kućanstva inače morala platiti, amortizaciji troškova kroz posudbe novca, te očuvanju socijalnog kapitala.

Životne strategije kompenzacije položaja zabilježene su kod pojedinaca i kućanstava koji su se našli u kriznim situacijama pada obujma kapitala pa su nastojali nadoknaditi kapitale te time i društveni položaj koji su izgubili. Strukturne uvjete ovih strategija činile su agentima nepovoljne izvanjske ili unutarnje promjene, prvenstveno devalvacije i deaktivacije kulturnih kapitala (smanjenja plaća i gubitak radnih mjesta) i/ili gubitak rada i kapitala članova kućanstva. S obzirom na društveni trenutak provedbe

ovog istraživanja, izvanjski nepovoljni strukturni uvjeti bili su povezani ponajprije s ekonomskom krizom.

U uvjetima ekonomske krize sva kućanstva u kojima su članovi izgubili radno mjesto, obuhvaćena ovim istraživanjem, uspjela su ostvariti tek lošije uvjete života, nego što su ih imala ranije. Agenti su se morali prilagoditi nepovoljnijim strukturnim uvjetima tijekom krize koja je devalvirala njihove kapitale, uključujući i vrijednost diploma koju su mogli očekivati nakon završetka školovanja. Smanjene šanse uspjeha vodile su nepovoljnijim vrstama rada, koji su obilježavali: ugovori na određeno, agencijski ugovori, smanjivanje socijalnih beneficija, plaćanje po učinku, obnavljanje ugovora po učinku, više stresa i neizvjesnosti nego prije i slično.

Životne strategije kompenzacije položaja kod dijela agenata uključivale su prekarizaciju njihovih uvjeta života: procese prilagodbe na nepovoljnije i nesigurnije uvjete života koji počinju u sferi plaćenog rada, ali prodiru i u širi način života pojedinaca i kućanstava (della Porta i sur., 2015, 2-3). Naime, uz snižavanje aspiracija u području plaćenog rada, članovi ovih kućanstava bili su prisiljeni mijenjati očekivanja i u drugim sferama života – u svakodnevnoj potrošnji, različitim vrstama investicija, kulturnoj potrošnji i potrošnji na odmor i razonodu.

Dio agenata koji su došli u prekarne pozicije prolazili su i procese refleksivne reevaluacije, odnosno, reevaluirali su svoj društveni položaj uz prihvaćanje pogoršanih društvenih šansi i lošijih očekivanih uvjeta života (Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu, 2000, 160). Kod agenata koji su nakon gubitka posla došli u situaciju u kojoj su morali znatno smanjiti svoja očekivanja, modifikacije habitusa su odgovarale krizama i rekonstrukcijama identiteta (Daskalaki i Simosi, 2017). Ovo je uključivalo agentima zahtjevne promjene značenja i slika koje su pridavali samima sebi (pa i svojim kućanstvima) u odnosu s izvanjskim svijetom. Odrednice rekonstrukcija identiteta ovih agenata bile su obilježene nejasnoćom, nesigurnošću i zabrinutošću za budućnost.¹⁶¹

¹⁶¹ U nekim slučajevima zabilježena je i internalizacija „krivnje” za razdoblje nezaposlenosti u obliku osjećaja dubokog osobnog neuspjeha i nemoći, manjka samopouzdanja te praksi okretanja samopomoći i/ili vjeri (religiji) radi povratka barem dijela osjećaja izvjesnosti života. Ovi su procesi mogli negativno utjecati na zdravlje agenata koji su iskusili prekarizaciju svojih položaja i uvjeta života (vidi i Benach i sur., 2014 i Sweet, 2018).

Kod strategija kompenzacije vrlo je značajno i odustajanje od investicija uslijed pada kapitala. Odustajanje se moglo odnositi na materijalne investicije kojima kućanstva pokušavaju podići kvalitetu života, poput adaptacije stambenog prostora ili kupnje adekvatnijih nekretnina, ali i na zastavljanje investicija u odgoj i obrazovanje djece. Odustajanje od investicija u odgoj i obrazovanje može predstavljati i odustajanje od „srednjoklasnog” međugeneracijskog mehanizma reprodukcije društvenog položaja i voditi dugoročnom deklasiranju kućanstava kako je naglasila De la Rocha (2001).

Strategije kompenzacije od strategija preživljavanja razlikuje u prvom redu posjedovanje dovoljno vrijednih kapitala kućanstava da se nakon nekog perioda oni mogu ponovno iskoristiti za zaposlenje, čemu treba pridodati i tjelesne resurse koji omogućavaju njihovo korištenje. Također, treba naglasiti i razine pomoći koje su ova kućanstva mogla primiti od mreža koje čini njihov socijalni kapital, a pogotovo proširenih obitelji. Ovo je sukladno i zaključcima drugih istraživanja o strategijama kućanstava koja obitelj smatraju „zaštitnom mrežom” (npr. Cvetičanin i sur., 2014; Frade i Coelho, 2015). Ipak, u ovom smislu treba naglasiti kako „zaštitna mreža” ima cijenu, to jest kako pad uvjeta života ne opterećuje samo promatrano kućanstvo, već i (proširene) obitelji članova kućanstva. Situacija pomoći može zaustaviti investicije kod šire obitelji, te pojačati važnost ruralnih praksi proizvodnje hrane za vlastite potrebe.

Životne strategije snalaženja obilježene su isprekidanim radnim trajektorijama, nestalnošću uvjeta života, te korištenjem resursa u nedostatku profitabilno iskoristivih kapitala. Ove strategije kratkoročno su usmjerene redovitom ostvarivanju prihoda za zadovoljavanje osnovnih potreba a dugoročnije ciljaju stjecanju kapitala na temelju kojega se može prijeći u strategiju očuvanja položaja.

Uslijed niskog obujma kulturnog kapitala i/ili devalviranih diploma, radne trajektorije agenata sa strategijom snalaženja obilježavaju slabije plaćena i nesigurna radna mjesta. Ovi agenti mogu se naročito često nalaziti u situacijama u kojima su prisiljeni na prilagođavanje novim radnim mjestima te na pokušaje povećavanja niskih prihoda traženjem boljih radnih mjesta. Zbog toga se radne trajektorije i uvjeti života unutar strategija snalaženja mogu ocijeniti prekarnima.

Agenti sa strategijama snalaženja mogu prihvaćati prekarnost kao normalno stanje, dakle, „normalizirati prekarnost” vlastitog položaja i načina

života kroz „neutralizaciju” poveznica između makrostrukturnih promjena i njihovih trajektorija (Mrozowicki, 2011, 205). Tomu zasigurno u nekoj mjeri pomaže normalizacija prekarnog rada kao dio razvojnog diskursa neoliberalizma (Standing, 2014; Hürtgen, 2021), kao i povećanje broja radnih mjesta obilježenih nesigurnošću i niskim primanjima koje je primjetno u cijeloj Europskoj uniji, a posebice u Hrvatskoj (Obadić, 2017; Obadić i sur., 2021; Dimian i sur., 2017). Ovome treba pridodati posebno nisku potražnju na tržištu rada tijekom ekonomske krize (HGK, 2014; 2015).

Normalizacijom prekarnosti i nepovoljnih strukturnih uvjeta u kojima se nalaze, ovi agenti prihvaćaju „igranje” bez kapitala i nužnost oslanjanja na resurse. Naime, umjesto diploma ili ekonomske imovine ovi se agenti u društvenoj utakmici natječu s resursima – sklopovima utjelovljenih vještina i znanja, dispozicija i tjelesnih sposobnosti. Ovakva situacija agente može potaknuti na stjecanje različitih potencijalno iskoristivih znanja i vještina, razvoj tjelesnih resursa izdržljivosti u obavljanju više vrsta poslova, te kultiviranje prilagodljivosti različitim zahtjevima i uvjetima rada. U izostanku strukturnih uvjeta zaposlenja ovo može pojačano uključivati i samozaposlenost, tj. pokretanje poduzetničkih projekata. No, za razliku od poduzetničkih projekata kod strategija napredovanja, ovi se poduzetnički projekti pokreću bez većih volumena kapitala, pa su i sami prekarniji, izloženi tržišnim nestabilnostima i sl.

Agenti sa strategijama snalaženja istaknuto su spominjali i migracije ili su imali faze u kojima su emigrirali. S obzirom na hrvatski kontekst velikoga broja radnih migracija za pretpostaviti je da su mnogi agenti svoje strategije snalaženja ostvarili kroz migraciju u zemlje u kojima se njihovi resursi i rad mogu bolje plaćati. Evaluacije uvjeta života ovih agenata ovisile su o mjestu u isprekidanoj trajektoriji strategije snalaženja i u tom smislu mogu biti nestalne, pa se mogu približavati evaluacijama života prisutnima kod strategija preživljavanja, ali i onima zabilježenima kod strategija očuvanja položaja. U okviru toga formiraju se i horizonti potreba. Horizonti budućnosti kod strategija snalaženja na neki su način obilježeni neizvjesnošću i nesigurnošću, ali mogu uključivati i uvjerenost u vlastite snage u osiguravanju prihoda za svakodnevan život pa čak i poboljšavanje položaja.

Konačno, **životne strategije preživljavanja** obrasci su praksi usmjereni opstanku pojedinaca i kućanstava u strukturno izrazito nepovoljnim okolnostima. Uvjete života ovih agenata obilježava vrlo nizak obujam

kapitala te, u odnosu na druge strategije, naglašeno starija dob i potrošnost tjelesnih resursa. Agenti sa strategijama preživljavanja u mogućnosti su zadovoljavati tek najosnovnije potrebe pa im je za opstanak naročito važno trajno sužavanje horizonta potreba.

Devalvacije i deaktivacije kulturnih kapitala tijekom postsocijalističkih transformacija i ekonomske krize posebno su istaknute strukturne situacije kod strategija preživljavanja. Ovo se odnosi na otkaze, dugotrajne nezaposlenosti i prisilne odlaske u prijevremene mirovine uslijed propasti poduzeća i smanjenja broja zaposlenih, te na ozljede i bolesti koje su rezultirale nemogućnošću obavljanja rada, od kojih je dio bio povezan s radnim mjestima. Dakle, u kategoriji strategija preživljavanja naročito su prisutna slamanja strategija koje su agenti imali prije strukturno nametnutih šokova u okviru postsocijalističkih transformacija i ekonomske krize i/ili vlastitih biografskih kriza (bolesti, ozljede, gubitak članova kućanstva). Kod nekih je agenata ovo uključivalo i određeno ograničavanje svakodnevnih praksi i habitusa na realnosti društvene isključenosti, pogotovo u ruralnim područjima.

Sužavanje horizonata potreba kod strategija preživljavanja uključuje odricanje od svih osim najnužnijih dobara i usluga. Dakle, ova su kućanstva „pod pritiskom” osiguravanja onoga što je nužno – hrane te režijskih i stambenih troškova, dok se sve drugo ograničava i „ukida” (posebice troškovi rekreacije i kulturne participacije i bilo koje značajnije materijalne investicije). Posebno je istaknuta zamjena onoga dijela dobara i usluga koje bi agenti trebali plaćati s dobrima i uslugama koje mogu proizvesti sami ili dobiti preko mreža socijalnog kapitala. U ovom je smislu strategije preživljavanja moguće podijeliti s obzirom na vrstu naselja u kojima agenti žive na *životne strategije preživljavanja u urbanom kontekstu* i *životne strategije preživljavanja u ruralnom kontekstu*. Naime, kod strategija preživljavanja u ruralnom kontekstu naročito se istaknula važnost proizvodnje hrane za vlastite potrebe, dok je u urbanom kontekstu zabilježena izrazita važnost oslanjanja na socijalni kapital solidarnosti.

Uz posebno ograničenu potrošnju novca, to jest, izrazito „štedljivo” vođenje „ekonomije kućanstva” i pomoć koju su mogle osigurati mreže socijalnog kapitala, najvažnije prakse kod strategija preživljavanja uključivale su: posuđivanje „sitnih” iznosa novca; oslanjanje na proizvodnju hrane za vlastite potrebe; poseban trud pridan pripremi jeftine hrane i maksimal-

nom iskorištavanju svih dobara koja članovi kućanstva mogu osigurati; uvođenje različitih vrsta radnih praksi rada „na crno” i „na sivo” (pogotovo povremenih); te produljenje života proširenih obitelji u zajedničkim višegeneracijskim kućanstvima. U ovom su smislu strategije preživljavanja u posttranzicijskoj Hrvatskoj imale iste temeljne elemente uočene i u istraživanjima preživljavanja tijekom postsocijalističkih transformacija (Rose, 1994; Piirainen, 1997; Wallace i sur., 2004), ali i u istraživanjima preživljavanja u latinskoameričkim uvjetima nerazvijenosti 1970-ih (Lomnitz, 1978; Sáenz i diPaula, 1981; Logan, 1981).

Agenti sa strategijom preživljavanja općenito imaju vrlo niske formalne prihode. No, u ovoj kategoriji strategija pojavljuju se i kućanstva s jednom prosječnom plaćom ako je uz nju u kućanstvu bilo prisutno više ovisnih osoba. Ove situacije, kao i situacije primatelja mirovina koji se nalaze u kategoriji preživljavanja govore o općenito nepovoljnom omjeru između troškova života i formalnih prihoda od plaća, mirovina i socijalnih naknada u Hrvatskoj 2015. godine. Uslijed strukturne situacije vrlo niskih prihoda i generalno niskog obujma kapitala, agenti sa strategijama kućanstava posebno se izraženo oslanjaju na pomoć koju može pružiti mreža socijalnog kapitala solidarnosti, posebice pomoć proširenih obitelji.

Pomoć proširenih obitelji (pa i kumova i prijatelja) u hrani, novcu i na druge načine, izrazito je značajna kod strategija preživljavanja, što se naročito vidi u situacijama gdje ona izostaje. Osim agenata koji zbog niza razloga imaju slabije razvijene mreže socijalnog kapitala, u ovom su smislu značajno ugrožena i kućanstva sa starijim članovima čija djeca i sama nemaju visoke razine kapitala. Učestalo se pojavljuje i asimetrična recipročnost, vrsta redistribucije koju mreža socijalnog kapitala agenata sa strategijom preživljavanja usmjerava prema ovim kućanstvima, a koje agenti uzvraćaju manjim poklonima ili sitnim radom.

Konačno, horizonti budućnosti ovih kućanstava su sasvim ograničeni i ako se i pojavljuju nade u bolju budućnost, one se pojavljuju praktički isključivo kao želje za boljim obrazovanjem i uspjehom djece, ili rijetke nade u (sitnu i u nekim slučajevima zakašnjelu) pomoć socijalnih institucija. Nade u bolji život djece mogu biti povezane i s očekivanjem radnih migracija u inozemstvo. Mlađi članovi kućanstava sa strategijom preživljavanja u vrijeme krize koja je smanjila šanse njihova zaposlenja, mogu biti posebno skloni razvijanju planova za emigraciju u inozemstvo, svjesni da

se ne mogu oslanjati na roditeljske kapitale, te da bi umjesto toga trebali i pomagati starijoj generaciji.

Rodne asimetrije zabilježene su u svim kategorijama životnih strategija u Hrvatskoj, no izrazito se razlikuju po vrsti. Općenito se može reći da od strategija kućanstava s više kapitala prema strategijama kućanstava s manje kapitala raste tradicionalnost u rodnim očekivanjima i asimetrije u obavljanju kućanskih poslova.

U kategoriji strategija napredovanja zabilježeni su slučajevi s obrascima podjele kućanskih poslova koji su se približavali egalitarnosti, no kod dijela kućanstava uz muške poduzetničke oblike rada uočene su značajne asimetrije i u obavljanju kućanskih poslova i u vlasništvu nad ekonomskim kapitalom vezanim uz poduzetništvo. Kod strategija očuvanja položaja i strategija kompenzacije nije bilo moguće utvrditi jasne obrasce u podjeli kućanskih poslova, osim njihove tendencije pretežno tradicionalnim podjelama u kojima žene obavljaju znatno više kućanskih poslova (vidi i Derado i sur., 2020). Iako su se kod ovih kategorija strategija pojavljivali slučajevi gdje su muškarci preuzimali znatan dio kućanskih poslova u okviru konsenzualnih životnih strategija, počele su se pojavljivati i situacije nekonsenzualnih strategija u kojima su muškarci zadržavali veći dio prihoda za sebe, te situacije u kojima muškarci nisu obavljali nikakve kućanske poslove.

Kod strategija snalaženja i strategija preživljavanja zabilježene su situacije izrazitih asimetričnosti i nekonsenzualnosti strategija, uključujući i pritisak na uklapanje u tradicionalne rodne uloge koji je dolazio od partnera i partnerovih obitelji. Dok su neke žene izišle iz partnerskih odnosa obilježenih nekonsenzualnošću i patrijarhalnim očekivanjima te pokrenule vlastitu strategiju snalaženja, u nekim se slučajevima strategija preživljavanja pojavljivalo dugotrajno ograničavanje i nestajanje kapitala i resursa ovih žena zbog pritiska ograničavanja na kućnu sferu.

Treba naglasiti da u većini slučajeva nije zabilježena značajnija nekonsenzualnost strategije kućanstava, te da se udruživanje kapitala i rada pokazivalo vrlo važnim za poboljšanje života i preživljavanje svih članova kućanstava. Količine sinergija kapitala i međusobne podrške partnera u nekim kućanstvima, kao i mogućnosti oslanjanja na kapitale i rad druge osobe u slučaju nezaposlenosti ne smiju se zanemariti. Ipak, slučajevi nekonsenzualnosti i izrazitih pritisaka tradicionalnih i patrijarhalnih obrazaca

naglašavaju iznimnu važnost nastavka i pojačavanja dinamike istraživanja rodni odnosa u Hrvatskoj.

6.2. Zaključci u razvojnom kontekstu

Proučavanje životnih strategija može pružiti uvide u odnose djelovanja i strukturnih uvjeta, poboljšavajući razumijevanje kako ljudi žive u kontekstu društvenih promjena (Sáenz i diPaula, 1981; Pahl, 1984; Piirainen, 1997; Wallace, 2002). Kvalitativno istraživanje strategija u Hrvatskoj nakon ekonomske krize ponajprije ukazuje na postojanje velikih društvenih nejednakosti i na izrazito nepovoljne uvjete života dijela kućanstava. Ovo upućuje na trajne posljedice postsocijalističke transformacije na uvjete života dijela kućanstava te na novije vrste pritisaka i izazova koje je naročito jednom dijelu kućanstava nametnula ekonomska kriza.

Iz pozicije razvojnog promišljanja, rezultate ovoga istraživanja moguće je kontekstualizirati u složenu razvojnu situaciju posttranzicijske Hrvatske kao unutarnje periferije neoliberalizirane Europske unije (Hürtgen, 2021). Naime, posttranzicijska Hrvatska istovremeno je izložena novim globalnim i europskim procesima nejednakog razvoja i prekarizacije (Hürtgen, 2021; Bejaković, 2022), kao i „ovisna o prijašnjem putu” koji je uključio razvoj raširenih struktura klijentelističkog tipa kapitalizma te slabih kapaciteta države za upravljanje i pružanje usluga socijalne pomoći (Franičević, 2002; Bohle i Greskovits, 2012; Švarc, 2017).

Posljedice postsocijalističke transformacije snažno su prisutne u hrvatskom posttranzicijskom društvu nakon ekonomske krize. Istraživanjem strategija pojedinaca i kućanstava moguće je razviti razumijevanje slomljenih strategija i radnih trajektorija, pogoršanih uvjeta života te vraćanja dijela kućanstava „unazad” uslijed znatnog gubitka broja radnih mjesta i propasti gotovo cjelokupnih grana ekonomskih aktivnosti tijekom tranzicijskog razdoblja. Pri analizi strategija razvidno je da je period rane tranzicije nanio nepovratnu štetu dijelu kućanstava s niskim i srednjim kvalifikacijama kroz njihovu dugotrajnu nezaposlenost, ostvarivanje loših uvjeta mirovina, te slabljenje veza s urbanim sredinama i svijetom rada.

Rezultati ovoga istraživanja Hrvatsku stoga uklapaju u postsocijalistički obrazac demodernizacije i „primitivizacije” ekonomskih aktivnosti u vrijeme tranzicije (Rose, 1995; Eyal i sur., 2000; Stark i Bruszt, 2001; Burawoy i

sur., 2000). Naime, mnogi su agenti sa strukturno devalviranim kapitalima tijekom postsocijalističke transformacije „gurnuti” prema pretkapitalističkim obrascima u osiguravanju preživljavanja (proizvodnji hrane za vlastite potrebe, jednostavnom radu „na crno” i „sivo”, razmjeni dobara i rada itd.). Uz pad kapitala ovih kućanstava te socijalno i biološko starenje, ovim su se agentima smanjile šanse za promjenu nepovoljnih okolnosti. Država je izgubila mogućnost iskorištavanja njihovog rada, umjesto toga isplaćujući (često vrlo niske) mirovine i socijalne naknade te ostavljajući dio građana s nedovoljnim prihodima za zadovoljavanje osnovnih potreba. Radikalni pad uvjeta života i demodernizacija obrazaca djelovanja u dijelu slučajeva ostavile su dugoročne posljedice i kroz smanjivanje investicija u obrazovanje djece i izgradnju habitusa mlađih članova kućanstava koji su barem dijelom prilagođeni predmodernim obrascima.

Dio mlađih agenata s niskim kapitalima uspijeva se snalaziti prihvaćajući isprekidane radne trajektorije i radna mjesta s niskim plaćama, a u nekim slučajevima i kroz započinjanje obrtničkih i poduzetničkih projekata. No, slično kako u svojim istraživanjima zaključuju Rose (1995) i Piraiinen (1997), može se reći da su ovi strateški potezi bili riskantni, a radne trajektorije agenata nepredvidljive, izložene nesigurnosti i niskim prihodima. Tako je dio agenata s ovakvim strategijama morao prihvatiti isprekidane radne trajektorije te nesigurnost radnih mjesta.

Ekonomski kriza idući je strukturni šok koji je pogodio posebno agente niskih i srednjih kapitala, ali i dio agenata s višim kapitalima. I ovo istraživanje upućuje na porast nejednakosti tijekom ekonomske krize, polarizaciju prihoda (Rubinić, 2019) i pojavu „novih siromašnih” (Šućur, 2014) tijekom ekonomske krize. No, društvenu polarizaciju ne treba tražiti samo u približavanju dijela kućanstava situacijama materijalne deprivacije, već i u procesima prekarizacije i širenju fenomena prekarnosti.

Naime, smanjivanje plaća, gubitci radnih mjesta i snižavanje šansi pri ulasku na tržište rada za dio agenata značili su velike padove u uvjetima života (deklasiranje) te zaustavljanje praksi i investicija koje su mogle voditi poboljšavanju njihovih položaja. Strategije kompenzacija ovih agenata tijekom ekonomske krize vodile su prihvaćanju lošijih pozicija i prekarnijih oblika rada uz snižavanje aspiracija i prodiranje nesigurnosti u očekivanja od budućnosti i druge sfere života (della Porta i sur., 2015).

Slično kao i tranzicija, i recesijska ekonomska kriza dijelu je kućanstava povećala ovisnost o resursima drugih članova obitelji i širih mreža socijalnog kapitala. Neformalna ekonomija i obiteljska podrška i dalje omogućuju preživljavanje dijela stanovništva kao što upućuju i prethodna istraživanja (Ott, 1997; 2002; Karajić, 2002; Rubić, 2017; Petrić i sur., 2022). Može se zaključiti kako bi zadovoljavanje osnovnih potreba mnogih agenata (kod strategija preživljavanja) bilo praktički nemoguće kada ne bi bilo pomoći u novcu, hrani, te drugim dobrima i uslugama koju pružaju članovi obitelji i širih mreža socijalnog kapitala. U kategoriji strategija kompenzacije bila bi otežana amortizacija pada uvjeta života i povratak k višim kapitalima. Ovo upućuje da se Hrvatska može ubrojiti u društva kojima velik dio zaštitnih funkcija sustava socijalne sigurnosti ne osigurava država, već obitelj i „mreže društvene solidarnosti”, to jest mreža partikularnih društvenih odnosa (vidi i Frade i Coelho, 2015).¹⁶²

Osim izostanka dovoljnih razina pomoći države onom dijelu građana kojima je ugroženo zadovoljavanje najosnovnijih potreba, vidljivo je i smanjenje mnogih šansi agentima koji ne posjeduju socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital (vidi i Petrić i sur., 2022). Pogotovo u lokalnim područjima u kojima su naglašeno prisutni mehanizmi zatvaranja važnost ovakve društvene moći toliko je prisutna da neki agenti u donošenje odluka o izboru školovanja, traženju radnih mjesta te razmatranju ostanka u državi unose i procjene svoje pozicije u mehanizmima zatvaranja (vidi i Hoffmann i sur., 2017). U sferama moćnijih agenata, socijalni kapital neformalnih veza i politički kapital mogu osigurati značajne napretke i ugovaranja poslova.

S obzirom na sve rečeno, može se zaključiti da su obilježja hrvatskoga društveno-ekonomskog razvoja ukotvijenog u ovisnost o prijašnjem putu iz ranog razdoblja tranzicije, klijentelistički oblik kapitalizma te nove iza-zove nejednakog razvoja u okviru Europske unije, i u zreloj fazi tranzicije

¹⁶² Razumijevanje načina života i preživljavanja u Hrvatskoj mora obuhvatiti i oslanjanje agenata na mreže socijalnog kapitala – u prvom redu pomoć obitelji – te u promišljanje uključiti i neformalne prakse i pozicije koje agenti imaju s obzirom na mehanizme zatvaranja. Inzistiranje neoliberalnog razvojnog diskursa na izoliranom pogledu na pojedinca iz perspektive istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava pokazuje se kao redukcija društvene realnosti složenih načina održavanja i unaprjeđivanja položaja. Ovakva redukcija zakriva dio pogleda na društvene nejednakosti, ali i na „troškove” koje procesi neoliberalizacije i mehanizmi zatvaranja „prelijevaju” proširenim obiteljima promatranih individua, pri čemu su pod velikim pritiskom i starije generacije. Nasuprot tome, istraživanje životnih strategija upućuje na nužnost razumijevanja položaja društvenih agenata u širokom rasponu strukturnih uvjeta koji uključuju uloge i načine funkcioniranja države, poziciju države u međunarodnim integracijama, te razvojne diskurse.

i u posttranzicijsko vrijeme nastavila stvarati izazove i strukturne pritiske strategijama pojedinaca i kućanstava. Uvjeti života mnogih kućanstava bili su izloženi krizama, nesigurnosti te niskim plaćama u odnosu na troškove života te su značili i nužnost potrage za načinima upotunjavanja sredstava potrebnih za život (poput poljoprivredne proizvodnje za svoje potrebe, štednje i dekomercijalizacije, dodatnog rada, iznajmljivanja nekretnina itd.).

Posttranzicijske životne strategije u Hrvatskoj moguće je promatrati u kontekstu razvojnih diskursa koji pretpostavljaju društvene i prostorne nejednakosti kao mjeru ekonomske kompetitivnosti ali i strukturnu realnost klijentelističkih odnosa „crony kapitalizma” i mehanizama zatvaranja (Sáenz i diPaula, 1981; Hürtgen, 2021). Naime, razvojni model globalnog i europskog povećanja kompetitivnosti i prije je ekonomske krize uključivao politike prenošenja rizika poslovanja na razinu društva te rast višerazinskih društvenih i prostornih nejednakosti u svrhu povećavanja sposobnosti ekonomije za natjecanje u neoliberalnim uvjetima (Brenner, 2004; Buch-Hansen i Wigger, 2010; Hürtgen, 2021). Istovremeno, raširenost klijentističkih mehanizama zatvaranja te važnost moćnih političkih i društvenih veza za uspjeh u Hrvatskoj stvarale su vlastite strukture nejednakosti (Hoffmann i sur., 2017; Petrić i sur., 2022). Ovi procesi znače nastavak nejednakog društvenog razvoja Hrvatske koji rezultira i značajno nižim šansama za ostvarivanje povoljnih uvjeta života u slabije razvijenim regijama i lokalnim područjima, održavanje niskih cijena rada, te slabije mogućnosti za one koji nemaju odgovarajuće „veze”, političku pripadnost te ekonomske kapitale.

Istraživanje životnih strategija upućuje na prisutnost mnogo više oblika rada društvenih agenata (plaćenih praksi različite vrste, neplaćenih praksi, proizvodnje za vlastite potrebe) te preuzimanja pritiska rizika i realnosti nepovoljnih uvjeta života, nego je prisutno u dominantnom diskursu. Ovo ne znači da je moguće donijeti zaključke o „kapacitetima siromašnih” za snalaženje i preživljavanje koji se mogu dalje opterećivati (De la Rocha, 2001). Upravo suprotno, razumijevanje načina života i preživljavanja u Hrvatskoj zahtijeva i razumijevanje napregnutosti kapaciteta društvenih agenata u održavanju svojih strategija, kao i velike količine truda, rada i ponekad inovativnosti koje su uključene u održavanje svakodnevnog života.

Navedeni odnosi nisu važni samo za „unutarnju periferiju” Europske unije, već i za njezinu „jezgru” i „vanjsku periferiju”, pogotovo u kontekstu novih izazova i kriza (poput COVID krize i inflacijske krize). Zbog toga

se nameće potreba istraživanja životnih strategija i u drugim europskim zemljama, a ne samo u posttranzicijskim društvima.

Gledajući rezultate ovoga istraživanja s vremenskim odmakom, moguće je procijeniti da usprkos povećanjima plaća i mirovina, pogotovo nakon inflatornih pritisaka od 2021. godine, nepovoljne prilike velikog dijela kućanstava te općenito niske plaće i mirovine za troškove života ostaju obilježje hrvatske realnosti i u prvom dijelu 2020-ih.

U tom smislu se može pretpostaviti da su, kao i 2015. godine, mnoga kućanstva prisiljena odricati se dijela potreba te provoditi različite prakse unutar pokušaja „upotpunjavanja sredstava potrebnih za život” (Sáenz i DiPaula, 1981, 150). Također, nema sumnje da će se u društvenim uvjetima jačanja odnosa rente prema radu dalje povećavati nejednakosti među kućanstvima, na temelju njihovih naslijeđenih i akumuliranih ekonomskih kapitala.

Konačno, iz perspektive razvojnog promišljanja može se zaključiti da u ovom radu identificirana raznolikost strategija i strukturnih okolnosti polja praksi upućuje na neka obilježja nejednakog razvoja Hrvatske. Naime, dio strategija može se okvalificirati kao parcijalno predmoderne i pretkapitalističke obrasce života, dio strategija uključuje prekarizaciju uvjeta života agenata, dio obilježava stagnacija i nemogućnost značajnijih poboljšanja uvjeta života te, konačno, dio strategija omogućuje napredovanje strategija u visokospecijaliziranim poljima djelatnosti. Ovome treba dodati i raširenost mehanizama zatvaranja u definiranju društvenih šansi u posttranzicijskoj Hrvatskoj, koja se razlikuje ovisno o ekonomskim poljima i obilježjima lokalnih sredina te može znatno otežati uspjeh strategija onima koji nemaju politički kapital ili socijalni kapital neformalnih veza.

Dakle, posttranzicijska Hrvatska obilježena je supostojanjem vrlo različitih vrsta strategija društvenih agenata te vrlo različitih strukturnih uvjeta u kojima se strategije ostvaruju. Uzimajući u obzir zaključke o složenosti hrvatske posttranzicijske razvojne situacije koje ističu Tomić-Koludrović i suradnici (2018), navedene nejednakosti upućuju nas na nužnost promišljanja razvoja u Hrvatskoj kroz koncepte nedovršene i nejednake modernizacije.